

УДК
СТОГОВА О.В.

316:321

Сумський державний педагогічний
університет ім. А.С.Макаренка

ПЕРЕХІД “АВТОРИТАРИЗМ – ДЕМОКРАТІЯ” У СХІДНІЙ ЄВРОПІ: ПРОБЛЕМА ВИКОРИСТАННЯ ДОСВІДУ ТРАНЗИТОЛОГІЇ.

Розглядається проблема переходу від авторитаризму до демократії. Аналізуються можливості застосування досвіду транзитології до східноєвропейських посткомуністичних держав. Доводиться необхідність використання різних підходів до аналізу процесів демократизації у різних регіонах світу.

Кінець холодної війни та падіння комунізму у 1989 році стали справжнім сюрпризом для науковців-суспільствознавців як Сходу так і Заходу. Швидко виникли надзвичайно оптимістичні погляди стосовно подальшого розвитку суспільств, що звільнилися від комуністичного режиму. Підставою для оптимізму стала сформульована С.Гантингтоном “третя хвиля” демократизації, яку він застосовував до південноєвропейських та латиноамериканських процесів демократизації 1970-х років[1]. Базовими припущеннями для аналізу політичних процесів Латинської Америки та Східної Європи стало те, що нібито ми маємо справу з однаковими явищами: з падінням жорстких, антилюдяних режимів та народженням плюралістичних суспільств, що ґрунтуються на засадах демократії. Західним транзитологам здавалося виправданим припущення, що досвід Латинської Америки та Південної Європи повинен забезпечити дослідникам демократизації в Східній Європі розуміння сутності перехідних процесів та, головне, прогнозування їх наслідків[2]. Демократизація Південної Європи у 1970 –х роках та Латинської Америки у 1980-х спричинила появу великої кількості літератури, присвяченої перспективам сталої демократії. У цих роботах опрацьовані наступні теми: роль військових, взаємини держави та громадянського суспільства, продовження впливу старих політичних еліт, а також нерозвинена економіка. Так, Г. О’Доннелл на прикладі Бразилії розподілив ці практичні питання на три головні: тривалий вплив та інституційна присутність збройних сил; збереження свого статусу елітою попереднього режиму; збереження елементів старого патримоніального політичного устрою, таких як клієнтелізм та патерналізм. За умов політичної нестабільності виконавча влада легко повертається до клієнтелізму, проте, такий уряд несприймається населенням через його нездатність управляти, що призводить до влади політиків-популістів. Тобто протягом демократичного переходу існує можливість “некерованих поворотів між вульгарно технократичними та популістськими стилями врядування”[3]. Постає питання: до якої міри досвід центрально-та східноєвропейських країн у демократичному переході відзеркалює досвід Латинської Америки та Південної Європи.

У своїй статті, присвяченій посткомуністичному державотворенню, Сара Майклджен Террі доводить, що наявна література про перехід від авторитарних режимів Південної Європи та Латинської Америки не зовсім відповідає східноєвропейському досвіду. Відповідно до її погляду, найважливішою точкою розходження між цима двома явищами є те, що у випадку посткомуністичних країн спостерігається одночасна спроба побудувати плюралістичну демократію, так і ринкову економіку, а у випадку перетворення правих авторитарних режимів ринкові умови вже існували[4]. Але існують і проблемні сфери, що співпадають у латиноамериканському та східноєвропейському досвіді. В обох випадках важливим є дослідження взаємин між державою та громадянським суспільством, а також між елітами, що приходять на зміну одна одній.

Коротко кажучи, компаративістський аналіз латиноамериканської спадщини недорозвинутої економіки, ролі еліт попередніх, авторитарних режимів, витривалість клієнтелізму та патримоніалізму може ефективно застосовуватися у східноєвропейському досвіді.

Однак спеціалісти зі Східної Європи наголошували, що спадщина авторитарних та комуністичного режимів суттєво відрізняється. У випадку Латинської Америки та Південної Європи наголос робився на корупції та ролі військових у політичному житті. У Східній Європі від комуністичного режиму крім однопартійності успадкувалася якість громадянського суспільства, керована державою економіка та відсутність приватної власності. Ситуація додатково ускладнювалася необхідністю національних революцій, так в державах, що виникли через розпад трьох колишніх комуністичних федерацій: Радянського Союзу, Югославії та Чехословаччини криза легітимності політичних режимів одночасно виражалася як криза легітимності форми адміністративно-територіального устрою держав. Демократизація посткомуністичних держав триває вже 18 років, час достатній для перших підсумків стосовно успіхів та невдач посткомуністичних суспільств і можливостей використання щодо них досвіду транзитології.

Компаративістський аналіз латиноамериканської спадщини недорозвинутої економіки, ролі еліт попередніх, авторитарних режимів, витривалість патримоніалізму та клієнтелізму може застосовуватися у східноєвропейському контексті. Проте, така особливість східноєвропейського державотворення як демократизація в контексті розвалу колишніх комуністичних федерацій має аналізуватися як виключно східноєвропейський феномен без відповідників у досвіді Південної Європи та Латинської Америки. Наслідки падіння комунізму різнилися у східноєвропейському регіоні і залежали від того, чи посткомуністичні держави були мононаціональними чи ні. У державах з істотною часткою мононаціонального населення (80 % і більше) падіння комунізму не вплинуло на легітимність держави. Так було в більшості центральноєвропейських держав. Однак на Балканах і в колишньому Радянському Союзі посткомуністичне державне будівництво набуло форми етнічних конфліктів за контроль над державою. Це призвело до тривалих війн, наслідком яких стало народження чисельних нових націй-держав. Так на території, що 1989 року займали 9 колишніх комуністичних держав, наприкінці 1990-х років існувало вже 28 національних держав.

Відсутність чисельних національних меншин дала можливість державам зосередитися на економічних, соціальних та політичних питаннях переходу до демократії. Етнічне розмаїття Балкан та Радянського Союзу дозволило спровокувати численні конфлікти, що відставили економічні та соціальні питання на другий план. Кінцевим наслідком було те, що наприкінці 1990-х років боротьба у багатьох етнічно різномірних посткомуністичних державах точилася виключно навколо питань самовизначення та державного суверенітету.

За періодизацією Гантингтона кожна з перших двох хвиль демократизації завершувалася зворотню хвилею розпаду демократій (1922-1942, 1961-1975) під час якої деякі нові демократії зазнавали руїни. Кожна з таких зворотніх хвиль скорочувала кількість демократій в світі, але залишала більше демократій, ніж існувало перед початком хвилі демократизації.

Існує широко поширена думка, що політичні еліти відіграють центральну роль у демократизації. Так, перехід від диктаторства до демократії сильно залежить від інтересів, цінностей та дій політичних лідерів. Це узагальнення стосується всіх трьох хвиль демократизації. У 1970 р. Растоу доводив необхідність задоволення двох умов для успішної демократизації: врегульованість кордонів та односпайну народну підтримку широкого визначення нації. Постсоціалістичний і африканський приклади довели серйозність цієї тези. У кращому випадку боротьба за націю і кордони держави ускладнює

курс демократизації, у гіршому – блокує перехід до демократії або призводить до її падіння. Однак це не означає, що національна однорідність гарантує демократію, а неоднорідність обов'язково підриває її. Наприклад, найбільш однорідними країнами у постсоціалістичному регіоні є Польща, Словенія, Албанія та Вірменія. Перші дві є консолідованими демократіями, другі дві зазнали дедемократизації. Як же можна досягти демократії у багатонаціональних державах? У багатонаціональному утворенні шанси на консолідовану демократію збільшуються, коли державна політика забезпечує загальне та рівне громадянство та надає гарантії реалізації особистих прав громадян. Багатонаціональні держави мають більшу потребу у випробуванні різноманітних немажоритарних та неплебісцитних засобів, які А.Лейпгарт описав під назвою “консоціативної демократії”. Необхідно переоцінити нетериторіальну автономію, яка не виключає конфліктів у багатонаціональних державах, але здатна приборкувати ці конфлікти, надаючи демократії більшої життєздатності[5].

Порівняння різних регіональних досвідів може виявити схожі та відмінні риси. Розглянемо основні аспекти змін, які є типовими східноєвропейськими: 1)застосування механізмів вільного ринку в економіці, що раніше цілком регулювалася державою, 2)розвиток громадянського суспільства та 3)зміна соціалістичного інтернаціоналізму засадами національного самовизначення та державного суверенітету. У 1990–х роках при аналізі східноєвропейських економічних реформ в уявленнях аналітиків домінували два підходи: шокова терапія та еволюціоністський підхід. Але А.Пшеворський зазначає, що ділема лежить не поміж ринком та державою, не поміж глобалізацією східноєвропейських суспільств та протекціонізмом, а в орієнтуванні реформ на зростання, котрі водночас захищають добробут від перехідного впливу. Дослідник підкреслює, що режими, яким не вдається трансформувати свою економіку забезпечуючи поступове зростання, не спроможні отримати підтримки суспільством нових демократичних процедур[6]. Можна зробити висновок, що всі колишні комуністичні держави перейшли до капіталізму. Питання полягає в тому, яку форму капіталізму вони оберуть: капіталізм Південної Америки, авторитарний капіталізм Південно-Східної Азії або західно-ліберальний тип капіталізму. І хоча громадянське суспільство та ринкова економіка потребують одне одного, політична культура, необхідна для підтримки нових демократій та уникнення деструктивного чергування між авторитаризмом та популізмом, не може розвинути без інституалізації громадянського суспільства. Маркетизація посткомуністичних економік та стосунки між державою та громадянським суспільством є не тільки східноєвропейськими проблемами. Третя особливість східноєвропейського державотворення – демократизація в контексті розвалу колишніх комуністичних федерацій – є виключно східноєвропейським феноменом. Більшість країн регіону є так чи інакше багатонаціональними, але ті деякі, які є відносно етнічно однорідними (Словенія, Угорщина, Польща, Чеська Республіка) помітно випереджають інших у своїх демократичних перетвореннях. Цей факт свідчить, що концепція етнізації політики, що провадиться у Сербії, Румунії, Болгарії, Словаччини виявляється гальмом у процесі демократизації. Етнізація політики являє справжній політичний конфлікт: конфлікт за контроль над територією, за участь у політичних інституціях, дебати про рівень автономії або повне відокремлення, статус культур та мов меншин. У цьому контексті слід пам'ятати, що існують різні форми визнання етнічності, і необхідно розрізняти “політизацію етнічності” та “етнізацію політики”. Перше визначення є вираженням погляду, що етнічність важлива, що її необхідно визнавати й пристосовуватися до неї. Друге ж бачить політику як справу “своїх” і “чужих”[7].

Посткомуністичний досвід представляє собою значне економічне і політичне розмаїття. Аналізуючи зміни у східноєвропейському регіоні можна виділити три шляхи постсоціалістичного розвитку. Першим з них є співіснування демократії та капіталізму у відносній і взаємовигідній взаємодії, результатом якої є політична стабільність, що

підтримує економічне зростання. Другий шлях – співіснування авторитарної політики з напівсоціалістичною економікою. Результатом є порівняно стабільна політика й досить ефективна економічна діяльність. До третьої групи належить більшість держав простору, що представляють середину, врівноважені між демократією та диктатурою і між соціалістичною й капіталістичною економікою. Саме тут політика є найменш стабільною, а економічна діяльність неефективною. Падіння демократії може трапитися у постсоціалістичних державах за наявності наступних чинників: політичні інститути є новими і слабкими; прихильність еліт до демократії є більш виразною ніж у мас; суспільство щойно усвідомило можливість успіху колективних дій; напівпрезидентська форма правління за умови поляризованості суспільства призводить до концентрації влади у виконавців, що в свою чергу призводить до обмеження громадянських свобод. Проблемою залишається те, що у постсоціалістичному контексті зацікавленість суспільства у капіталізмі є набагато меншою, ніж у демократії, що створює умови для трьох можливих варіантів політико-економічного розвитку. Перший варіант реалізувався у державах, в яких на демократичних виборах перемогли опозиційні сили (Чеська республіка, Естонія, Латвія) або опозиціонери посилені комуністами-реформаторами (Словенія, Угорщина, Польща, Литва). Тут демократизація та економічні реформи стали паралельними процесами, перехід до капіталізму здійснювався поряд із демократичною консолідацією. У тих державах, де опозиційні сили були слабкими і розколотими і до влади прийшли колишні комуністи (Сербія, Узбекистан, Казахстан, Білорусь, Азербайджан), одночасно відбулася відмова як від істотної демократизації, так і від економічної реформи. Хоча вищезазначене призвело до авторитаризму в політиці, це спричинило досить пристойну (за регіональними стандартами) економічну ефективність. Шлях, яким пішли Росія, Україна, Болгарія, Румунія, Словаччина і Хорватія виявився складнішим. У цих країнах конкурентні вибори не призвели ані до виразної перемоги экс-комуністів, ані до остаточної перемоги опозиції. Невизначеність чіткої позиції щодо проблем приватної власності та розподілу прибутків, а також мети подальшого розвитку суспільства призвели до політичної нестабільності та неефективної економічної діяльності, що в свою чергу ускладнює ставлення суспільства до процесу демократизації.

Слід відмітити, що співвідношення між типом режиму й політичною стабільністю і економічною діяльністю є криволінійним. Так, найбільш стабільні режими в регіоні та найрозвиненіші економіки є або цілком демократичними, або цілком авторитарними. Найбільш нестабільні країни та країни з найслабкішою економікою є гібридними режимами, що теоретично можна розташувати між демократією та авторитаризмом і між державним соціалізмом і капіталістичною економікою. Можна зробити висновок, що найбільш успішні постсоціалістичні шляхи (успіх визначаємо як стабільність політичної системи і зростаючу економіку) – це ті, що 1) різко і остаточно порвали з минулим економічним і політичним режимом; 2) реалізують безперервний зв'язок з минулим. Між цими двома крайнощами лежить гібридний варіант постсоціалістичної політики і економіки, який виявився найбільш витратним і нестабільним.

У країнах Центральної та Східної Європи відбуваються суперечливі процеси. Держави регіону перебувають на різних стадіях переходу до демократії, між ними існують істотні відмінності в рівні демократизації та її стабільності. Електорат у цих країнах віддає перевагу політичним силам то ліберально-демократичного, то лівого спрямування. В усіх країнах Центральної та Східної Європи існують такі атрибути демократії, як демократичні вибори, законодавчі органи і уряди, багатопартійність, неурядові організації, відносно незалежні засоби масової інформації. Декларовано дотримання громадянських прав і свобод, захист прав національних меншин. Але досвід політичної трансформації свідчить, що наявність окремих структурних елементів демократії не означає встановлення консолідованої демократії. Про рівень демократизації свідчить не наявність традиційних

західних демократичних інститутів, а ефективність їх функціонування в конкретних умовах країни, що трансформується. Процес становлення владних структур відбувається складно. Загальною проблемою є конфлікт між законодавчими і виконавчими структурами через брак досконалих правових норм їх взаємовідносин. Громадянське суспільство в цих країнах не достатньо сильне, щоб стати важливим фактором політичної активності й тиску на неефективні владні структури.

На підставі аналізу подій в країнах регіону можна зробити висновок, що в період політичних і економічних реформ необхідно шукати більш ефективних форм правління, підвищувати ефективність діяльності інститутів влади, а не зосереджуватися на жорсткій боротьбі парламенту, уряду і президента. Досвід постсоціалістичних країн підтверджує, що напівпрезидентські форми державного правління, в яких витримано рівновагу повноважень, склалася система стримувань і противаг, можуть гарантувати демократичний розвиток країни. Парламентські системи правління здатні забезпечити процес демократизації за наявності суперповноважень прем'єр-міністра. Це відбувається тому, що в цих східноєвропейських державах при владі стояли президенти, повноваження яких були офіційно обмежені, але які мали потужний авторитет у суспільстві. Ф.Рудич наголошує, що саме здатність В.Гавела приборкати авторитарні амбіції тогочасного прем'єр-міністра В.Клауса допомогла утримати Чехію на шляху демократизації. Схоже зауваження і про взаємовідносини А.Гьонца і прем'єр-міністра Й.Антала в Угорщині, вплив президента Ж.Желева на уряд, який періодично очолювали соціалісти[8].

Досвід східноєвропейських держав підтверджує тезу, що різні елементи процесів демократичних перетворень мають різну вагу у різних посткомуністичних державах. Перш ніж продовжувати пошуки узагальнюючих теорій, слід визнати, що різні ситуації у межах одного регіону та різні ситуації у різних регіонах вимагають різних концепцій та теорій, а також підходів до економічних, соціальних і політичних реформ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Huntington S. The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century. Norman: Oklahoma University Press, 1991 - 366 p.
2. Philippe C.Schmitter and Terry Lynn Karl. The Conceptual Travels of Transitologists and Consolidologists: How Far to the East Should they Attempt to Go. Slavic Review 53, no.1. (Spring, 1994), p. 173-185.
3. O'Donnel, Guillermo. 1973. Modernization and Bureaucratic-Authoritarianism: Studies in South American Politics. Berkeley: Institute of International Studies, University of California.
4. Karl, Terry Lynn. 1991. Dilemmas of Democratization in Latin America. Global Research Perspectives. New York: Harper Collins, 163-191.
5. Стогова О.В. Співсуспільна демократія: теоретична модель і умови її реалізації(етнонаціональний аспект) //Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна "Питання політології". – 2007. - №760. – 312с., С.195-201.
6. Przeworski A. Democracy and Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), 180-187.
7. Стогова О.В. Політизація етнічності чи етнізація політики? // Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна "Питання політології. – 2002. - №555. – 214с., С. 169-179.
8. Ф.Рудич. Політичні лідери і стратегії реформ у країнах Центральної та Східної Європи //Політичний менеджмент. – 2007. - №2. – С.25-45, С.44.

